

sen ville gerne gøre indrømmelser til den liberale teologi, men hævdede at visse »knudepunkter« i Det gamle Testamente lå faste: Skabelse, Syndefald, Guds billede, Forjættelser – og Abraham! Jesu viden om mønten i fisken (Matth. 17) skyldtes en speciel åbenbaring i øjeblikket! Men da Vilhelm Beck tordnede sit »På knæ, professorer! for den hellige Skrift!«, kunne Madsen ikke tale for gråd og kaldte sine elever til vidne på, at han havde været »på knæ for bibelen fra sin ungdom«. Når Lindhardt bruger fejekosten som her, virker det kun velgørende. Men det er ikke mange skikkelser, der klarer frisag for hans domstol. Søren Kierkegaard, Otto Møller, Morten Pontoppidan, Brücker, Høffding – ret mange flere er der ikke!

Denne ironiske afstandsindstilling er både en styrke og en svaghed; men svagheden deri er betænkelig, fordi de arme mennesker, der bedømmes så ironisk, ikke kan forsvare sig, og måske står det billede, breve giver af dem, ikke så plastisk og facetteret, som hele skikkelsen virkede i sin egn og sin tid. Den mulighed må en historiker vist ikke lade helt ude af betragtning.

Men trods nogen svaghed på dette felt er Lindhardts bind i Kirkehistorien en bedrift. Her er for første gang givet et sammenhængende udblik over kirkelige strømninger i anden halvdel af det 19. århundrede, og udblikket, oversigten, er baseret på en både vidtspændende og dybtgående analyse. Den kirkelige udvikling er behandlet over hele feltet, alle retninger er kommet med, ingen har fået for meget og ingen for lidt, og udviklingen er set i sammenhæng med tids- og samfundsforholdene iøvrigt. Den lokale differentiering har dog fået lovlig lidt plads. Fremstillingen støttes iøvrigt af et udsøgt og fortrinligt billedmateriale.

Roar Skovmand.

To højkirke mænd. Brevveksling mellem bisperne H. Stein og J. Swane. Ved P. G. Lindhardt og Jørgen Swane. – Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie, Sprog og Literatur. 4. (Universitetsforlaget i Aarhus, 1958). 503 s.

Da Fog 1895 trak sig tilbage fra Sjællands bispestol pålagde han Swane, »det er mit Testamente til Dem og Stein, staa [i Kirkeraadet] fast imod Noviteter, og om det skal være, saa giv Mindretalsvota, de have deres Betydning om ikke andet, saa for Fremtiden« (Swane ¹/₃-96, 390). Dette Fogs pålæg var ganske uforholdent, for Swane og Stein kunde efter hele deres natur ikke andet; vækkelsesernes voksende indflydelse og demokratiets vækst var for dem varsler om at de sidste tider nærmede sig, og det eneste de kunde var at holde igen for at forhale »den store og forfærdelige Krisis«. Begge følte de selv »Vi arbejde forgjæves; thi vi leve i en Periode, hvor Alt fast gjøres Flydende, men Intel Flydende »igjen gjøres fast«!« (Stein ¹/₃-96, 419) og at de nærmest vilde komme til at stå som »haabløse Forsteninger fra en svunden Slægt« (Stein ¹/₂-97, 437).

Hermed er anslået grundstemningen i hovedparten af den udgivne brevveksling, ialt 288 breve, i tid gående fra sept. 1873 til juli 1899. En noget anden stemning spores endnu i de første 26 breve, som lejlighedsvis udvexles, mens Stein endnu sad i København som formand og forstander for Diakonissestiftelsen, indtil han 1880 blev præst på Vesterbro, og Swane først var stiftsprovst, fra nov. 1877 biskop i Viborg. I disse breve, væsentligst fra 70'erne, hvor diakonissesagen og de brydninger derom, som nødte Stein til at søge præsteembede, behandles, spores endnu arbejdsmod og tiltro til at det nyttede; men da brevvekslingen efter næsten

total standsning igen tager fat, da Stein 1889 blev Fyns biskop, spores det snart at stemningen er vendt. Vel er der temperamentsforskel, Stein er den mest pessimistiske og kan i mismodige øjeblikke antyde muligheden af at søge landsbykald, fordi han frygtede, at han ikke vedblivende kunne bære bispeembedets ansvar (24/2-93, 219), men Swane er ikke meget mere optimistisk: Vi må blive »paa Skandens og ikke alene det, men blive der med Haab, selv om det er uden Haab... ere Tiderne onde, saa trænges der desmere til Mænd, der blive paa deres Post og blive der med den Frimodighed, som har en stor Belønning« (7/3-93, 221). Begge måtte de erkende, at tiden var dem ganske imod, og at de ikke kunde sætte meget igennem. Kompromisser med »Tidsaanden« vilde de ikke, og omend de erkendte, at »Princippernes Tid« var ude, så måtte de dog, som deres læremester, Martensen, i sin bispetid, fortsætte som de faste, men golde princippers forkæmpere. Så skal det tilføjes, at man gerne yder dem, modsat Martensen, al respekt for »den sindets styrke og karakterens karat« (P. G. Lindhardt), hvormed de førte deres kamp.

Hvad der var dem imod, var hele det partivæsen og partiskrål, der havde bredt sig i kirken og antastede den enkeltes frihed og uafhængighed. I 90'erne var Indre Mission den største fare – galt var det allerede under Vilh. Becks »hensynsløse« ledelse, værre vilde det blive, når han gik bort – grundtvigianismen syntes dem da mere uskyldig, den havde kulmineret. Men midt i 90'erne blev den dem farlig igen, da Bardenfleth 1894 blev kultusminister og Skat Rørדם 1895 Sjællands biskop. (Stein fik først bispestolen tilbudt, men afslog. Han vilde ikke være »Skyggebiskop, uden Støtte fra oven og fra nedenu«, mens Rørדם sad inde med den reelle indflydelse,

og der var jo håb om at Rørדם vilde blive drevet til at søge støtte fra konservativ side.) Stort bedre så det ikke ud andre steder: Præsteskabet savnede i stadig større omfang »al tilbørlig Lydighed« (80), og seminaristpræsterne blev stadig flere, så standens anseelse og dannelse var alvorligt truet (85); med ængstelse noterede de også romerkirkens erobringer og udmalede en fremtid for katolicismen herhjemme. Og alt dette skete i en tid, hvor bispernes rygstød, regeringerne, blev svagere og svagere. Socialismen mødtes ikke med den fornødne fasthed, og selv Estrup-regeringen blev dem, »naar undtages Kampen med Parlamentarismen og Forsvarssagen et Venstre-ministerium«. Hvad der trængtes til var jo »ikke saa meget Reformer som en rolig, kraftig Styrelse« (Swane 20/5-94, 278 f.). Hele forhandlingspolitikken fulgte de med stigende uro, det også i den forvisning, at kirken kom til at betale gildet ved forlig. Sådant gik det også, tiendeloven blev til en begyndelse kirkens pris, kun Swane kom til at opleve det, efter deres mening, værre som fulgte efter systemskiftet.

Bispernes eneste støtte var da – »næst Kongen – Kirkeraadet«, men forudsætningen var, at bisperne stod sammen (Swane 15/2-96, 385). Men at kongen var for bundet til regeringerne erfarede de ofte, og det andet støttepunkt, Scavenius' »provisorisk« oprettede Kirkeråd, vaklede snart, da bispekollegiet splittedes. Først et mindretal, siden 1893 et flertal, i rådet anså det for klogest at imødekomme reformønskerne og give noget efter, men de mest konservative, blandt dem Stein og Swane, vilde og turde heller ikke give indrømmelser, for begyndte man derpå, vilde kravene blot voxes.

Brevvexlingen supplerer og sætter på værdifuld måde referaterne af Kirkerådets møder i relief; bemærkelsesværdigt er også det lys, den ka-

ster over hine bispers syn på Indre Mission. Villh. Becks bestandige fremhæven af egen rettroenhed og af det gode forhold til kirkeledelsen (fx. en udtalelse af Martensen om at I. M. skulde redde folkekirken, når den en gang ramlede) iøvrigt også udviklingen i dette århundrede, har i ikke ringe grad idylliseret de faktiske forhold. Men i det hele belyses så mangfoldige forhold, at brevvexlingen vil være uomgængelig for enhver, der arbejder med nyere dansk kirkehistorie. Udgivelsen er derfor fuldt berettiget. Her udfyldes virkelig, som professor Lindhardt siger det, et hul i den kirkelige brevlitteratur. Væsentlig betydning må brevene få for enhver historiker, ikke mindst fordi her afspejles det dannede embedsaristokratis aversion mod hele udviklingen.

Det er to personligheder, man møder, af virkelig dannelse, begavede og i høj grad duelige på de poster de beklædte. Men om deres manddomsgerning, Stein lagde sin i København, hvor han genrejste Kbhvn.s Indre Mission (dengang ikke at forveksle med Becks landmission), Swane sin i det daglige arbejde i sit stift, hører vi mindre. Det er deres udsigtsløse kamp, der står i forgrunden, og den følger man ikke uden sympati for de to, indtil brevvexlingen standser juli 1899, hvor Stein, syg til døden, ikke længere magter at skrive og slutter med tak for alt trofast venskab.

Ganske uden tanke på offentliggørelse er brevene skrevet, ja i den tro at de er »assureret mod Bogtrykker-sværte.« Men det var fuldt forsvarligt, at afdøde amtsforvalter Swane, som havde brevene i forvaring, bestemte sig for udgivelse. Efter planen skulle prof. Lindhardt have taget sig af indledning og noter, Swane af brevenes afskrivning, et arbejde som Lindhardt har måttet fuldføre efter Swanes død i 1957. Her er gjort et solidt og sobert arbejde, nærvædet lydefrit. Indledningen præsenterer de to brevskrivere, og

tiden og dens problemer tegnes i korte rids. Noteapparatet er knapt og stramt, samlet om det påkrævede, men dét er der også. Den der ønsker det sat ind i større sammenhæng henvises til al fornøden litteratur. En kort introduktion har prof. L. selv givet i sit her i tidskriftet tidligere trykte foredrag om »Bisperne mellem Højre og Venstre«, udførligere tegnes baggrunden i det nyudkomne bind VII af Den danske Kirkes Historie.

Da bogen er nydeligt udstyret og, takket være støtte fra Videnskabsfonden, såre billig, er det en ublandet glæde at anbefale dette store og påskønnelsesværdige arbejde.

Carl Trock.

A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis, II. (Danske Boghandlers Kommissionsanstalt, 1958). 304 s.*

Ingen enkeltmand har mellem 1864 og 1914 lidt for den danske sag i Sønderjylland som *Jens Jessen*, redaktør af *Flensborg Avis* fra 1881 til 1906. Måler man hans lidelser efter en senere tids erfaringer, der har Hitlers koncentrationslejre som målestok, havde han tålelige kår. Bedømmer man derimod de preussiske myndigheders fremfærd ud fra den tids forudsætninger, var Jessen genstand for en hensynsløs brutal forfølgelse, hvis sidste mål må have været at køre ham træt, at få slået pennen definitivt ud af hans hånd.

Denne plan lykkedes ikke hverken for den offentlige anklager eller for det lokale retsmaskineri i det hele taget. Trods fængselsstraffe, der sammenlagt beløb sig til adskillige år, og trods bøder og retssagsomkostninger fik preusserne ikke ram på Jessen. Hans indsats på den udsatte post vil aldrig glemmes, og det er af værdi, at dens betydning er understreget i A. Svenssons Jessen-biografi, hvis 2. bind nu foreligger.